

بخش ۱

کلیات

۱- نگاهی به عناصر و اجزای برنامه درسی مطالعات اجتماعی

در میان برنامه‌های درسی، مطالعات اجتماعی یک حوزه یادگیری اصلی و کلیدی است که تقریباً در تمام کشورهای دنیا آموزش داده می‌شود. در یک دهه اخیر به موازات لزوم پاسخ‌گویی به نیازهای نو در عرصه آموزش این درس و تربیت اجتماعی و لزوم برون‌رفت از رویکردهای سنتی و همچنین تدوین اسناد تحولی من جمله برنامه درسی ملی، راهنمای برنامه جدیدی نیز برای این حوزه یادگیری تدوین شده است. در این راهنما، لزوم تحول در رویکردها، اصول، اهداف و سازماندهی محتوا در این درس مورد تأکید قرار گرفته و موارد مذکور با نگاهی نو تنظیم و تدوین شده‌اند.

۱-۱- تعریف و ماهیت مطالعات اجتماعی

مطالعات اجتماعی یک حوزه یادگیری است که از تعامل انسان با محیط‌های اجتماعی، فرهنگی، طبیعی، اقتصادی و ... و تحولات زندگی بشر در گذشته، حال و آینده و جنبه‌های گوناگون آن بحث می‌کند. از آنجایی که این درس بر محور کنش متقابل آدمیان با یکدیگر و با محیطی که در آن به سر می‌برند - در روند زمانی - استوار است، می‌توان ادعا نمود که جامعه، مکان و زمان سه محور عمده این درس هستند. مطالعات اجتماعی یک حوزه یادگیری بین رشته‌ای است که از مفاهیم رشته‌های علمی و مطالعات مختلف چون جغرافیا، تاریخ، اقتصاد، علوم سیاسی، جامعه‌شناسی، آموزش‌های مدنی، مطالعات شهروندی و زیست‌محیطی، دین و اخلاق بهره می‌گیرد.

۱-۲- ضرورت‌ها و جهت‌گیری‌های اصلی در آموزش مطالعات اجتماعی

مفاهیم رشته‌های علمی که به آنها اشاره شد به همراه ارزش‌های کلیدی و مهارت‌های کاوشگری سعی در رساندن دانش‌آموزان به مقصد غایی این حوزه یعنی شکوفایی فطرت و تربیت انسان‌های شایسته و مؤمن، پرورش شهروندان مطلوب و تربیت اجتماعی به منظور مهیا شدن برای زندگی در جامعه را دارد. به عبارت دیگر این حوزه یادگیری می‌کوشد تا از طریق برخی دانش‌ها، مهارت‌ها و صلاحیت‌های مورد نیاز؛ افراد را به گونه‌ای تربیت کند که هم در زندگی فردی و هم در جامعه مبتنی بر آموزه‌های دینی، نقش کارآمد و شایسته‌ای را ایفا کنند.

توجه به اسناد بالادستی نظام آموزش و پرورش کشور از یکسو و نظرسنجی‌ها، نیازسنجی‌ها و پژوهش‌های انجام شده در کشور از سوی نهادها و سازمان‌های مختلف تدوین‌کنندگان برنامه درسی جدید مطالعات اجتماعی را به سمت توجه و تأکید بر شش محور

زیر در سرفصل‌ها و محتوای این برنامه سوق داده است. شایان ذکر است که این محورها ضرورت‌های آموزشی این برنامه درسی را نیز نمایان می‌کنند.

۱- تقویت عزت و هویت ایرانی - اسلامی؛

۲- ترویج و درونی‌سازی اخلاق و ارزش‌های اسلامی؛

۳- شناخت حقوق و مسئولیت‌های فردی و اجتماعی و شهروندی در سطوح مختلف و تقویت مهارت‌ها و نگرش‌های مربوط به آنها؛

۴- شناخت میراث فرهنگی، استعدادها و قابلیت‌های کشور و جایگاه کشور در جهان و توانایی برقراری ارتباطات مؤثر در سطح جهانی؛

۵- پیشگیری از بروز بحران‌های تربیتی و آسیب‌های اجتماعی در کودکان و نوجوانان و کاهش کجروی‌های اجتماعی و گسترش رفتارهای بهنجار؛

۶- گسترش بهداشت روانی، تقویت روحیه خودباوری، نشاط، سازندگی و پویایی امید به آینده و اعتماد به نفس. به‌طور کلی می‌توان گفت که سه مؤلفه، تقویت هویت ملی، اخلاق محوری در نظام اجتماعی و مهارت‌های زندگی از موارد مهمی است که برنامه مطالعات اجتماعی آنها را در اهداف، محتوا و روش‌ها تعقیب می‌نماید.

بنابر برخی پژوهش‌های انجام شده یکی از چالش‌های کنونی کودکان و نوجوانان امروز بحران هویت است. لذا جهت‌گیری فرهنگی و تربیتی این برنامه با تکیه بر مضامین تاریخ، جغرافیا و علوم اجتماعی می‌تواند به تقویت عزت و هویت این نسل کمک نماید. موضوع دیگر «تربیت اجتماعی» است که در آن دو مؤلفه اخلاق و آداب و مهارت‌های زندگی از طریق این برنامه مورد توجه قرار می‌گیرد.

در زمینه رابطه‌ای که اسلام بین فرد و جامعه قائل است، انسان دارای هویت جمعی و فردی است. زندگی و هویت آدمی، موجودیتی دوجانبه است. بعد فردی او را از مقهور شدن و مستحیل شدن در جمع دور می‌کند و بعد اجتماعی او را در جریان پیوند و داد و ستد با دیگران قرار می‌دهد. هرچند در پی این دادوستد اراده از وی سلب نمی‌شود. براین اساس در اسلام دیدگاه فردگرایانه یا جامعه‌گرایانه مورد تأیید نیست. بلکه دیدگاه متعادل و بینابینی که به فرد و جامعه هر دو اهمیت می‌دهد مورد توجه است. یکی از دلایل مهم اهتمام اسلام به شأن اجتماع، تأثیر اجتماع بر افراد انسانی و اصلاح و تکامل انسان‌ها در بستر اجتماعی سالم و در گرو تربیت اجتماعی صحیح می‌باشد. در اسلام، خط مشی‌های مربوط به روابط اجتماعی در قالب احکام و فرائض و شرایع متعددی بیان شده است. قرآن کریم و سیره نبوی در زمینه‌های مختلفی در مناسبات اجتماعی، دستورات و الگوهای روشنی را ارائه کرده‌اند که از آن جمله می‌توان به: احسان به والدین، اخوت، ثبات قدم، وفا به پیمان و عهد، جهاد، انفاق، صلۀ ارحام، حمایت از نیازمندان و خویشاوندان نیازمند، حمایت از یتام، حقوق اقلیت‌های دینی، امر به معروف و نهی از منکر، پرهیز از کم‌فروشی، گرانفروشی، احتکار، صبر، رفتار عادلانه با مردم، وظایف زمامداران در برابر افراد جامعه، اصلاح روابط و آشتی‌جویی، مشورت، حمایت از سالمندان، تکریم مهمان و... اشاره نمود.

توجه به این ابعاد از مبانی دینی اسلام مستلزم جهت‌گیری برنامه درسی مطالعات اجتماعی به‌سوی تحقق بخشیدن به کمال فطری انسان و پرورش مسئولیت‌پذیری نسبت به خود، خلق و نظام خلقت در جهت قرب الهی می‌باشد. نکته دیگر آنکه اگرچه به‌طور کلی برنامه‌های درسی و به‌ویژه برنامه درسی مطالعات اجتماعی وظایف انتقال میراث فرهنگی و بسط میراث فرهنگی را به عهده دارند اما

در فرایند آموزش نباید تنها به انتقال صرف میراث فرهنگی بسنده کرد. به همین جهت برنامه درسی مطالعات اجتماعی تلاش می‌کند تا ضمن انتقال و بسط باورها و ارزش‌های اجتماعی، زمینه‌های نقد و ارزیابی اخلاقی هنجارها را از سوی دانش‌آموزان به‌وجود بیاورد تا آنها بتوانند هنجارهای اجتماعی را بر مبنای آموزه‌های اسلامی، نقد کنند و اخلاق محوری به جای هنجار محوری گسترش یابد و شایسته است از طریق بستر سازی مناسب، یکی از رسالت‌های مهم این درس یعنی خرافه‌زدایی و پالایش فرهنگی جامعه نیز مبتنی بر آموزه‌های ناب دینی محقق گردد.

آموزش آداب و مهارت‌های زندگی جایگاه ویژه‌ای در برنامه درسی مطالعات اجتماعی دارد. حوزه آداب و مهارت‌های زندگی در برنامه درسی ملی به عنوان یکی از حوزه‌های یازده‌گانه به رسمیت شناخته شده است و اگرچه از طریق کل برنامه‌های درسی دنبال می‌شود اما با درس مطالعات اجتماعی پیوند نزدیکی دارد و بخش قابل توجهی از آداب و مهارت‌های زندگی را می‌توان در چارچوب و بستر این درس پرورش داد. لذا در رویکرد جدید سعی بر آن است که محتوای آموزش هرچه بیشتر با زندگی دانش‌آموز پیوند بخورد و به‌جای تأکید بر محفوظات و دانستنی‌های پراکنده و زیاد، مطالب مفید و کاربردی آموزش داده شود.

۱-۳- اصول حاکم بر گزینش و سازماندهی برنامه درسی جدید مطالعات اجتماعی

در این بخش بعضی از مهم‌ترین اصول حاکم بر سازماندهی و گزینش محتوا به‌طور خلاصه معرفی می‌شود:

- چون هدف اصلی از آموزش مطالعات اجتماعی شکوفایی فطرت و پرورش کمالات انسانی، تربیت اجتماعی و شهروندی و آمادگی برای زندگی است لذا حوزه‌های دانشی و مفاهیم در آموزش در راستای هدف فوق مدنظر قرار می‌گیرند.
- سازماندهی و تولید محتوای این درس باید به‌گونه‌ای باشد که موجبات امیدواری، نشاط، سرزندگی و میل به سازندگی و پیشرفت خود و جامعه را در دانش‌آموزان پدید آورد.
- در آموزش موضوعات تاریخی به‌جای تأکید بر سلسله‌ها و حکومت‌ها یا صرفاً تاریخ سیاسی، به اوضاع و احوال اجتماعی و فرهنگی دوره‌های مختلف و ابعاد مختلف زندگی مردمان پرداخته شود و در این زمینه شخصیت‌ها، مفاخر، آثار، خلاقیت‌ها و دستاوردهای فرهنگی – تمدنی ایران در هر دوره برجسته شود. ضمن آنکه در این بخش زمینه‌های بررسی مدارک و شواهد تاریخی، تفکر و نقد رویدادها و موضوعات فراهم آید.
- در آموزش موضوعات جغرافیایی، به توان‌های محیطی و انسانی کشور ایران برای پیشرفت و سازندگی تأکید و به شناخت قابلیت‌های جغرافیایی کشور توجه شود. علاوه بر آن پرورش مهارت‌های جغرافیایی که با زندگی روزمره دانش‌آموزان پیوند نزدیکی دارد مدنظر قرار گیرد.
- در آموزش موضوعات اجتماعی و فرهنگی، ضمن انتقال باورها و ارزش‌ها، زمینه برای تفکر و نقد و بررسی موضوعات اجتماعی و محیطی فراهم بیاید.
- به آموزش‌های اقتصادی و سواد مالی که در برنامه‌های قبلی توجه ناچیزی به آنها شده بود، اهمیت لازم داده شود و متناسب با نیاز مخاطبان، مهارت‌های مالی – اقتصادی در آنها پرورش یابد.
- سازماندهی محتوا در برنامه درسی مطالعات اجتماعی به‌صورت تلفیقی یا درهم تنیده ارائه می‌شود. به همین منظور از روش تماتیک یا مضمون محور استفاده می‌شود. انتخاب مضامین به‌گونه‌ای صورت می‌گیرد که هر مضمون قابلیت تلفیق دو یا چند حوزه موضوعی را داشته باشد.

- برخی از دلایل مهم استفاده از رویکرد تلفیقی در درس مطالعات اجتماعی را می‌توان به صورت زیر خلاصه نمود:
- * انفجار دانش و گسترش موضوعات جدید، تنوع و تعدد آنها و نیاز به یکپارچه‌سازی دروس در مدارس؛
  - * وجود پیوندهای نزدیک و عمیق بین ابعاد مختلف موضوعات محیطی، اجتماعی و تاریخی و معنادارتر بودن ارائه آنها به صورت تلفیقی؛
  - * پیوند موضوع هویت ملی با درس مطالعات اجتماعی از یک سو و چند بعدی بودن موضوع هویت و وحدت بخشی بهتر و انسجام میان مؤلفه‌های مختلف آن (تاریخی، جغرافیایی، فرهنگی و ...) از طریق برنامه تلفیقی؛
  - * مقابله با فشار روانی که بر معلم و دانش‌آموز از طریق برنامه‌های درسی متعدد و از هم گسیخته پدید می‌آید.
  - * معلم تاریخ، جغرافیا و علوم اجتماعی در دوره ابتدایی و دوره متوسطه اول یک نفر است و بایستی بر مجموعه موضوعات و مفاهیم همه این دروس در قالب یک حوزه یادگیری تسلط داشته باشد، پس برنامه تلفیقی مغایرتی با نقش معلم ندارد و با آن هماهنگ‌تر هم هست؛
  - * سیاست‌ها و خط‌مشی‌های آموزش و پرورش مندرج در اسناد بالادستی و اسناد تحولی و مصالح آموزشی کشور با عنایت به تجارب و پژوهش‌های مرتبط؛
  - * تأیید منطق روانشناختی مبتنی بر اینکه مغز انسان همواره درصدد شناسایی الگوها و ارتباطات مشترک و کشف اتصالات میان عناصر و مؤلفه‌ها می‌باشد؛
  - * تطابق بهتر با کیفیت یادگیری در محیط‌های واقعی، زیرا در این محیط‌ها کودکان و نوجوانان با تمامیت مسائل اجتماعی و محیطی روبه‌رو می‌شوند و نه با تقسیم‌بندی‌های موضوعی رایج در مدارس.

۱-۴- عناصر و مؤلفه‌های برنامه درسی مطالعات اجتماعی

- در برنامه درسی مطالعات اجتماعی، به منظور تعیین حوزه‌های مرتبط با مطالعات اجتماعی، از حوزه‌های موضوعی استفاده شده است که به جای دیسپلین‌ها (رشته‌های علمی) فضای بازتری را برای تلفیق به وجود می‌آورند.
- بر اساس نیازهای علمی برنامه، پنج حوزه موضوعی و برای هر یک از حوزه‌های موضوعی نیز سه مفهوم کلیدی انتخاب شده است. محتوای موضوعی و علمی برنامه در قالب این حوزه‌های موضوعی و مفاهیم کلیدی ساماندهی می‌شوند. به علاوه، هر یک از این حوزه‌های موضوعی، مفاهیم و موضوعات یک یا چند رشته علمی و فراتر از آن را پوشش می‌دهد.

۱- زمان، تداوم و تغییر ← تاریخ

۲- مکان و فضا ← جغرافیا

۳- فرهنگ و هویت ← جامعه‌شناسی، تاریخ، مردم‌شناسی، دین و اخلاق و ...

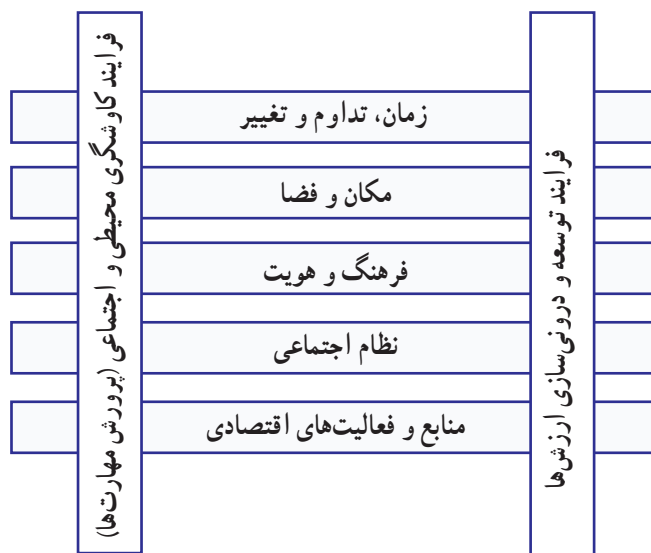
۴- نظام اجتماعی ← علوم اجتماعی، جامعه‌شناسی، حقوق، علوم سیاسی و ...

۵- منابع و فعالیت‌های اقتصادی ← اقتصاد، جغرافیا، مطالعات زیست محیطی، دین، اخلاق و ...

۱- عبارت «حوزه‌ها یا شاخه‌های اصلی موضوعی» ترجمه واژه Standard می‌باشد. منظور از حوزه‌های موضوعی، اندیشه‌های اساسی در هر رشته علمی است که موضوعات مختلف حول و حوش آن اندیشه‌ها، ساماندهی می‌شوند. حوزه‌های موضوعی بالاترین توان را برای تعمیم و بیشترین زمینه را برای تشریح پدیده‌ها و موضوعات فراهم می‌آورند و زمینه مناسبی برای درهم تنیدگی موضوعات ایجاد می‌کنند.

نمودار ۱- عناصر اصلی برنامه درسی مطالعات اجتماعی

۱- زمان، تداوم و تغییر

این راهبرد از حوزه تاریخ بهره می‌گیرد و با استفاده از شواهد و مدارک برای فهم تغییرات و تداوم پدیده‌ها در روند زمان تأکید دارد. به موازات سیر زمان، بخشی از حال به گذشته و بخشی از آینده به حال می‌پیوندد. همپای حرکت طولانی و ممتد زمان، تحولات و رویدادهای فراوانی در صحنه گیتی رخ داده و می‌دهد. اگرچه در این حرکت، آنچه بیش از همه خودنمایی می‌کند، تغییرات است اما در ورای این تغییر، واقعیتی به نام «تداوم» نهفته است. به عبارت دیگر علی‌رغم تغییر هر آنچه در محیط طبیعی و محیط پیرامون جامعه وجود دارد و همچنین تغییر شرایط و ملزومات زندگی اجتماعی انسان، چیزهایی هم می‌ماند و تداوم می‌یابد و با شناختن و حفظ چیزهای ارزشمند انسان‌های پیشین می‌توان به تبیین هویت دیروز، امروز و فردای انسان پرداخت. چرا که بسیاری از دستاوردهای تمدن و فرهنگ فعلی بشر، میراث تلاش و تجربه نسل‌های پیشین است. دانش‌آموزان از طریق این راهبرد با مفهوم تغییرات و تداوم در محیط‌ها و مکان‌ها، منابع و فعالیت‌های اقتصادی، فرهنگ‌ها و نظام‌های اجتماعی آشنا می‌شوند. همچنین پندآموزی و عبرت گرفتن از رویدادها و حوادث تاریخی گذشته، فهم چرایی و چگونگی تحولات زندگی اجتماعی در هر دوره و ترسیم دورنمای زندگی آینده، تلاش برای کشف واقعیت‌ها، پی‌بردن به ضعف‌ها و کاستی‌ها و یا پیشرفت‌ها در هر دوره و بالاخره علاقه‌مندی به شناخت و حفظ میراث فرهنگی کشور و آشنایی با زندگی و خدمات شخصیت‌ها و مفاخر در دوره‌های زمانی از طریق حوزه «زمان، تداوم و تغییر» دنبال می‌شود.

۲- مکان و فضا

این راهبرد بیشتر از حوزه جغرافیا بهره می‌برد و بر درک تعامل متقابل انسان و محیط، فرایندهای طبیعی در محیط‌های زیستی، الگوهای پراکندگی فضایی پدیده‌ها و اهمیت مکان‌ها و فضاها تأکید دارد. مکان، بستر و جایگاه وقوع پدیده‌ها و فرایندهاست و از نظر موقعیت (نسبی و مطلق) و ابعاد گوناگون و ویژگی‌های مختلف مورد بررسی قرار می‌گیرد. سیستم‌های فضایی به مجموعه‌های هماهنگ و مرتبط در قالب مکان گفته می‌شود. هر محیط جغرافیایی خاص، یک سیستم فضایی را به نمایش می‌گذارد. شناخت ویژگی‌های محل زندگی، درک و مقایسه تفاوت‌ها و تشابهات مکان‌ها، تنوع محیطی، نحوه تعامل انسان و محیط در روند زمان، مسائل

و مشکلات توسعه نواحی و کشورها (ملل محروم و کشورهای توسعه یافته) قابلیت‌ها و امکانات محیطی و جغرافیایی کشور و بالاخره حفاظت از محیط و مکان از اهم مباحث این راهبرد است.

۳- فرهنگ و هویت

این راهبرد بیشتر مباحث خود را از مردم‌شناسی، جامعه‌شناسی و تاریخ اخذ می‌کند. فرهنگ مفهومی عام است که برای توصیف جنبه‌های نهادی و آموخته در جوامع انسانی مورد استفاده قرار می‌گیرد. به تعبیر دیگر فرهنگ، شیوه عمومی زندگی گروه یا گروه‌هایی از مردم است که عناصری از قبیل عادات، باورها، سنت‌ها، ارزش‌ها و نقاط مشترک آنها را به یکدیگر پیوند می‌دهد و وحدت اجتماعی ویژه‌ای به وجود می‌آورد.

منظور از جامعه، گروه‌ها و نظام‌های اجتماعی است که در سرزمین مشخصی به عنوان کشور زندگی می‌کنند، فرهنگ مشترک دارند، تابع اقتدار سیاسی واحدی هستند و از استقلال نسبی برخوردارند. میراث فرهنگی عبارتست از هرآن چیزی که هر نسل به ارث می‌گذارد و به نسل بعد انتقال می‌دهد. فنون و دانستنی‌ها، ساخت‌ها، نهادها و برخی از ارزش‌ها واقعیاتی هستند که برورای نسل‌ها دوام می‌یابند. میراث فرهنگی از طریق انتقال ارادی آداب و سنن به نسل‌های بعد می‌رسد و یا در فرهنگ زمان حال تجلی می‌یابد.

هویت عبارتست از احساس مثبتی که فرد نسبت به هویت یا همان ویژگی‌هایی که خود را با آن تعریف می‌کند، دارد. شناخت ویژگی‌های فرهنگی، تعمیق آشنایی با جلوه‌های تمدن و فرهنگ اسلامی - ایرانی و جوامع مسلمان، شناسایی مفاخر علمی، فرهنگی، هنری، مذهبی و آثار آنها، شناخت علل و عوامل تحولات فرهنگی و نظام‌های اجتماعی در دوره‌های مختلف زمانی، آشنایی با میراث فرهنگی، ارج‌گذاری به دستاوردها و پیشرفت‌های فرهنگی و توانایی نقد فرهنگ‌ها از اهم مباحث مطرح در این زمینه می‌باشد.

۴- نظام اجتماعی

این راهبرد بیشتر مباحث خود را از حوزه‌های علوم اجتماعی، جامعه‌شناسی، حقوق و علوم سیاسی می‌گیرد. نظام، مجموعه اجزای تشکیل‌دهنده هر پدیده است که به یکدیگر پیوسته بوده و یک واحد را تشکیل می‌دهند به طوری که تغییر هر یک از عناصر بر اجزای دیگر اثر می‌گذارد. نظام اجتماعی مجموعه‌ای متشکل از کنش‌ها و واکنش‌های تعدادی از افراد است که روابط آنها با یکدیگر به طور متقابل به سوی کانونی مشترک (هدف مشترک) یا کانون‌هایی به هم پیوسته جهت می‌یابد. به عبارت دیگر نظام اجتماعی به مجموعه‌ای از «نقش‌های» اجتماعی متقابل به هم پیوسته که در جهت هدفی مشخص به هم پیوند یافته‌اند و به صورت یک واحد یکپارچه درآمدند، گفته می‌شود. شناخت حقوق و مسئولیت‌های شهروندی به عنوان نقش‌های اعضای یک جامعه و همچنین مؤسسات و نهادهای اجتماعی در راستای مشارکت آگاهانه و فعال در تعیین سرنوشت خود و جامعه و دستیابی به مهارت‌های اجتماعی از محورهای مهم و کلیدی در آموزش این حوزه است.

۵- منابع و فعالیت‌های اقتصادی

این راهبرد بیشتر مباحث خود را از اقتصاد و مطالعات زیست محیطی و جغرافیایی می‌گیرد. انسان امروز برای تأمین نیازهای خود و ادامه زندگی به کالاها و خدمات گوناگونی نیاز دارد. این کالاها و خدمات با استفاده از منابع و امکانات موجود در محیط فراهم می‌شود. استفاده از منابع در جهت رفع نیازهای بشر به فرایندهای اقتصادی تولید، توزیع و مصرف منجر می‌شود. همچنین منابع در دسترس انسان محدودند و به علاوه اهمیت هر یک از آنها برحسب شرایط فرهنگی و تکنولوژیکی در طی زمان تغییر می‌کند. با توجه به افزایش جمعیت جهان، بشر امروز با «بحران منابع» روبه‌رو است. همچنین با پیشرفت جوامع بشری و تبدیل بهره‌برداری و سازماندهی

فعالیت‌های اقتصادی از اقتصاد ساده بدون پول دوران‌های اولیه به اقتصاد پیچیده کنونی، تغییرات عمیقی در نیازها، مشاغل و نقش‌ها پدید آمده است. برخورد عقلایی و مبتنی بر تفکر و خلاقیت با انواع منابع (اعم از سرمایه، نیروی انسانی، منابع طبیعی و...) که منجر به حداکثر استفاده بهینه از منابع می‌شود، اهمیت قابل ملاحظه‌ای دارد.

از عمده‌ترین مباحث این حوزه، آشنایی با نحوه کسب اطلاعات اقتصادی، فرایندهای مربوط به تولید، توزیع و مصرف، کار و کارآفرینی، مشاغل، سیستم‌های مبادله، استفاده بهینه از منابع، بهره‌وری سبز^۱، مدیریت اقتصادی در زندگی فردی و خانوادگی و آشنایی با برخی نهادها و فعالیت‌ها و ابزارهای اقتصادی می‌باشد. به نمودار (۲) توجه کنید.

همان‌طور که مشاهده می‌کنید. هریک از پنج حوزه موضوعی دارای سه مفهوم کلیدی است. این حوزه‌ها و مفاهیم کلیدی در کلیه پایه‌های تحصیلی در درس مطالعات اجتماعی دنبال می‌شوند.

۱- تلفیق چگونه صورت می‌گیرد؟

برای مثال مضمونی نظیر «پوشاک» را در نظر بگیرید. این مضمون محتوای فصل... کتاب درسی پایه ششم را تشکیل می‌دهد. در این فصل از مفاهیم ۴ حوزه موضوعی استفاده شده است:

- ۱- فضا و مکان؛ ۲- زمان، تداوم و تغییر؛ ۳- فرهنگ و هویت؛ ۴- منابع و فعالیت‌های اقتصادی.

نمودار ۲- عناصر و مفاهیم اصلی برنامه در یک نگاه

۱- بهره‌وری سبز (Green Productivity) یعنی استفاده معقول و بهینه از منابع و امکانات، با حداکثر بازدهی به‌طوری که کمترین خسارات و لطمه به محیط زیست وارد می‌شود.

وقتی دربارهٔ رابطه پوشاک با آب و هوا و یا پراکندگی و تنوع لباس‌ها در پهنهٔ سرزمین ایران صحبت می‌کنیم بر مفاهیم کلیدی رابطه انسان و محیط و پراکندگی تأکید می‌کنیم و از حوزهٔ فضا و مکان بهره برده‌ایم و با مفاهیم جغرافیایی سروکار داریم. در همین فصل از روند تغییر در لباس‌های مردم در دوره‌های مختلف تاریخی، سخن به میان آمده و از دانش‌آموزان خواسته شده که تصاویری از لباس‌های تاریخی را نیز جستجو کنند و روی کاربرگ بچسبانند (جمع‌آوری شواهد و مدارک). لذا در این بخش با تأکید بر مفاهیم کلیدی تحول، پیشرفت و تداوم و مدارک و شواهد از حوزهٔ زمان، تداوم و تغییر یا تاریخ بهره برده‌ایم: در همین فصل، از تناسب لباس با معیارهای دینی و لزوم توجه به حجاب و همچنین تناسب لباس‌ها با موقعیت‌های فرهنگی (لباس حجاج، لباس عزاداری و ...) و همچنین تنوع لباس‌های محلی ایران، سخن به میان آمده است که با حوزهٔ موضوعی فرهنگ و هویت مربوط است و با تکیه بر مفاهیم کلیدی تنوع شیوه‌ها و میراث فرهنگی از مطالعات مردم‌شناسی و اجتماعی و علوم دینی بهره می‌گیرد. نگاهی به بخش دیگری از مباحث این فصل کتاب نمایانگر فرایند اقتصادی تولید تا مصرف پوشاک، مشاغل مرتبط، خط تولید و مفاهیم بودجه، کلی‌فروشی، خرده‌فروشی، معیارهای اقتصادی در خرید عاقلانه لباس و نظایر آن است که در اینجا وارد حوزهٔ منابع و فعالیت‌های اقتصادی می‌شویم و با تکیه بر مفاهیم کلیدی چون کار و کارآفرینی و بهره‌وری از مطالعات اقتصادی بهره می‌جویم. اکنون مضمون دیگری چون آزادی خرمشهر را در نظر بگیرید. این مضمون محتوای فصل دوازدهم کتاب درسی پایه ششم را تشکیل می‌دهد.

در این فصل از مفاهیم ۴ حوزهٔ موضوعی استفاده شده است:

۱- زمان، تداوم و تغییر؛ ۲- مکان و فضا؛ ۳- فرهنگ و هویت؛ ۴- نظام اجتماعی.

در مباحث این بخش، وقتی از موقعیت جغرافیایی خوزستان و خرمشهر و همچنین مرزهای غربی کشور و شهرهایی که مورد هجوم دشمن قرار گرفته‌اند، سخن به میان می‌آید و نقشه‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرند، با حوزهٔ مکان و فضا سروکار داریم. بررسی علل تهاجم نظامی حکومت صدام به ایران با تکیه بر مفهوم کلیدی علت‌ها و معلول‌ها در حوزهٔ زمان، تداوم و تغییر جای دارد. در همین درس وقتی از میراث فرهنگی دفاع مقدس، زندگی‌نامه و ویژگی‌های شهدا یاد می‌شود، وارد حوزهٔ فرهنگ و هویت می‌شویم و بالاخره وقتی از نقش‌های مختلف مردم در جبهه‌ها و پشت جبهه، مؤسساتی که دفاع از کشور را برعهده دارند مانند ارتش و سپاه، بسیج و ... صحبت می‌کنیم وارد حوزهٔ نظام اجتماعی شده‌ایم.

با این دو مثال روشن می‌شود که چگونه دروس و مضامین برنامه درسی مطالعات اجتماعی از مفاهیم کلیدی دو یا چند حوزهٔ موضوعی این برنامه درسی بهره می‌گیرد و به این ترتیب «تلفیق» اتفاق می‌افتد. البته باید در نظر داشت که پدیدهٔ تلفیق یک طیف یا پیوستار است و همیشه درجاتی از تلفیق از ضعیف تا گسترده و شدید وجود دارد. در تلفیق‌های گسترده، مرزهای رشته‌ها کاملاً در یکدیگر محو و ادغام شده‌اند اما در این کتاب می‌توان ملاحظه کرد که در هر یک از مضامین معمولاً یک یا دو حوزهٔ موضوعی غلبه دارند و سایر حوزه‌های موضوعی نقش فرعی را در آن مضمون (تم) ایفا می‌نمایند و به عبارت دیگر از درجهٔ ضعیف تلفیق استفاده شده است.

مهارت‌ها

در برنامهٔ درسی مطالعات اجتماعی فرایند کاوشگری محیطی و اجتماعی و پرورش مهارت‌ها در قالب پنج حوزه صورت می‌گیرد.

این پنج حوزه عبارتند از:

۱- کاوش و بررسی؛

۲- مشارکت؛

۳- برقراری ارتباط؛

۴- خلاقیت؛

۵- واکنش شخصی و اظهار نظر.

۱- کاوش و بررسی: در این حوزه، مهارت‌هایی چون تفکر، طرح سؤالات روشن و واضح درباره موضوعات محیطی و اجتماعی، شناسایی موضوع، شناسایی منابع اطلاعات، پرس‌وجو، ثبت اطلاعات از منابع اولیه و ثانویه، بررسی و تجزیه و تحلیل مدارک و شواهد، مقایسه و طبقه‌بندی اطلاعات، خواندن نمودار و عکس، تجزیه و تحلیل و نتیجه‌گیری پرورش می‌یابد.

مثال‌هایی از کتاب درسی

- فرض کنید شما می‌خواهید با یک باغدار مصاحبه کنید. فکر کنید و پرسش‌های خودتان را روی یک کاغذ بنویسید.

- از یک یا چند مغازه برنج فروشی نام انواع گونه‌های برنج ایرانی و قیمت آنها را بی‌رسید و به کلاس بیاورید.

- متن این دو سفرنامه تاریخی را بخوانید و آنها را مقایسه کنید. چه تفاوت‌ها و تشابهاتی وجود دارد؟

۲- مشارکت: در این فرایند، دانش‌آموزان از طریق همراهی و کارگروهی، موفق به انجام فعالیت‌های یادگیری می‌شوند و انواع راهبردهای کارگروهی را به کار می‌برند. احساس تعلق به گروه، شکل بخشیدن به دیدگاه‌ها، مدیریت خود در کارگروهی، تصمیم‌گیری جمعی، صبوری و بردباری در این بخش جای می‌گیرد.

مثال‌هایی از کتاب درسی

- فرض کنید شما و دوستانتان تصمیم گرفته‌اید یک محصول کشاورزی تولید کنید. همفکری کنید و چیزهایی را که به آن نیاز دارید، روی کاغذ فهرست کنید.

- نمودار زندگی روزانه خودتان را با نمودار دوستانتان در گروه بررسی کنید و بگویید چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی وجود دارد؟

۳- برقراری ارتباط: برقراری ارتباط عبارت است از مهارت انتقال و بیان ایده‌ها و اطلاعات به شکل‌های مختلف گفتاری، شنیداری و سایر موارد. در این حوزه، خواندن، گوش کردن، نگاه کردن، بیان کردن مؤثر، بیان نظرهای مخالف و برقراری ارتباط با دیگران قرار می‌گیرد. برقراری ارتباط، همچنین ایجاد ارتباط بین عناصر یک رویداد، فهم و شرح روابط علت و معلولی، برقراری ارتباط میان گذشته، حال و آینده، فهم توالی موضوعات و نمایش داده‌ها را شامل می‌شود. این برقراری ارتباط در قلمرو ارتباط با پدیده‌ها، عناصر و منابع اطلاعاتی قرار می‌گیرد.

مثال‌هایی از کتاب درسی

- نمودار روابط علت و معلولی را رسم کنید و علل رونق هنر و معماری در دوره صفویه را روی آن بنویسید.

- با یکی از کارکنان مدرسه گفتگو کنید و از او بخواهید یکی از تصمیمات مهم زندگی‌اش را برای شما تعریف کند.

۴- خلاقیت: در این حوزه، مهارت‌های کاربرد دانش و اطلاعات و مهارت‌ها در الگوها و موقعیت‌های جدید توسعه و بسط آموخته‌ها، پاسخ‌گویی به مسائل و موقعیت‌های غیرمنتظره، طراحی و تولید محصولات یا راهبردهای جدید، ابداع روش‌های جدید، پیشنهاد دادن، تجسم و پیش‌بینی کردن تقویت می‌شود.

مثال‌هایی از کتاب درسی

- تصور کنید شما ۵۰ سال بعد به دنیا آمده‌اید و سوخت‌های فسیلی تمام شده و انرژی‌های جدید جایگزین آنها شده است، یک روز زندگی خود را با توجه به انرژی‌های نو شرح دهید.

- یک تصمیم خوب و جالب بگیرید و آن را یادداشت کنید و به معلم بدهید.

۵- واکنش شخصی و اظهار نظر: در این قلمرو دانش‌آموزان از خود اراده‌ای برای بازشناسی و بررسی موضوعات

بر مبنای استنباط خویش نشان می‌دهند. مهارت‌های نگرستن، بازشناسی و نقد و بررسی موضوع بر مبنای تلقی خویش، نگرستن به موضوع با استنباط و باورهای خود، بیان احساس خویش، ترجیح دادن و ... در این حوزه قرار می‌گیرد.

مثال‌هایی از کتاب درسی

— اگر قرار باشد از یکی از کشورهای همسایه ایران دیدن کنید. کدام را انتخاب می‌کنید؟ دلایل شما برای سفر به آن کشور چیست؟
— بعضی بچه‌ها بدون در نظر گرفتن میزان درآمد خانواده تقاضای لباس جدید یا گران دارند. نظر شما در این زمینه چیست؟ و چگونه باید تصمیم‌گیری کرد؟

شایان ذکر است که برخی از فعالیت‌های طراحی شده برای دانش‌آموزان می‌توانند چند منظوره باشند و دو یا سه یا چند حوزه از حوزه‌های ذکر شده را پوشش دهند. بنابراین الزاماً هر یک از فعالیت‌ها تنها به پرورش یکی از مهارت‌ها نمی‌پردازد.

● از طریق برنامه درسی مطالعات اجتماعی می‌توان به پرورش و تقویت مهارت‌هایی که اولویت‌ها و صلاحیت‌های مشترک سایر حوزه‌های یادگیری محسوب می‌شوند، توجه نمود. برخی از این مهارت‌ها عبارتند از: مهارت‌های سواد خواندن، مهارت‌های حسابی و عددی، مهارت‌های IT از طریق به‌کارگیری نرم‌افزارهای رایانه‌ای، جستجوی اطلاعات در اینترنت و شبکه ملی مدارس (رشد) و... مهارت‌های هنری و ...

مهارت‌های زندگی

● در برنامه درسی مطالعات اجتماعی، پرورش «آداب و مهارت‌های زندگی» جایگاه بسیار خاصی دارد. اگرچه آداب و مهارت‌های زندگی حوزه بسیار گسترده‌ای است که اهداف آموزشی آن از طریق کل حوزه‌ها و دروس مختلف، محقق می‌شود، اما درس مطالعات اجتماعی به دلیل ماهیت خود، توان بالقوه و قابل ملاحظه‌ای برای پرداختن به مهارت‌های فردی، اجتماعی و شهروندی دارد.

شایان ذکر است که در مصوبه شورای عالی آموزش و پرورش مورخ ۱۳۹۰/۱۰/۱ در رابطه با جدول دروس و اهداف پایه ششم ابتدایی، به این درس عنوان «مطالعات اجتماعی و آداب زندگی» اطلاق گردیده است. لذا با توجه به آنچه گفته شد علاوه بر آنکه محتوای این درس باید با جهت‌گیری به سمت آداب و مهارت‌های زندگی، سازماندهی شود، شما معلمان عزیز نیز باید همواره بین مطالب و محتوا با زندگی روزمره دانش‌آموزان پیوند برقرار نمایید و فراموش نکنید که دانش‌آموزان باید بتوانند از درس مطالعات اجتماعی در جهت ارتقای مهارت‌های زندگی کمک بگیرند و این درس قصد دارد تا به آنها کمک کند تا در زندگی خود عملکرد مؤثرتر و کارآیی داشته باشند. لذا در فرایندهای تدریس و ارزشیابی، یکی از اهداف مهم این درس یعنی آموزش مهارت‌های زندگی را به‌طور جدی مدنظر قرار دهید. در این چارچوب، حتی آموزش مفاهیم جغرافیایی، تاریخی و اجتماعی و مدنی نیز در راستای تحقق سواد جغرافیایی و تاریخی و آنچه که برای زندگی فردی و اجتماعی دانش‌آموز به کار می‌آید، معنا و مفهوم می‌یابد.

اخلاق

● در برنامه درسی مطالعات اجتماعی آموزش اخلاق جایگاه خاصی دارد.
با توجه به آنکه «اخلاق» یکی از پنج عنصر مهم در برنامه درسی ملی ذکر گردیده است، این برنامه سعی می‌کند که در سازماندهی محتوا، جهت‌گیری‌های اخلاقی و ارزشی به عنوان محور مهم آموزش مورد توجه قرار بگیرد لذا از شما معلمان عزیز نیز انتظار می‌رود که به مقوله «اخلاق و ارزش‌ها» در فرایند یاددهی — یادگیری بهای لازم را بدهید تا این درس به شیوه سنتی فقط به انتقال اطلاعات تاریخی و جغرافیایی و انباشتن ذهن دانش‌آموزان از داده‌ها و دانستنی‌ها نپردازد و تغییر در نگرش‌ها و باورها و مجهز شدن بچه‌ها به اخلاق در کانون توجه قرار بگیرد.

همان‌طور که در نمودار (۱) و (۲) ملاحظه کردید در این درس، چهار گروه عمده ارزش‌ها مدنظر است:

عدالت‌جویی: تمایل به برقراری عدالت در جامعه و ظلم‌ستیزی در سطوح مختلف، محلی، ملی و جهانی.

مسئولیت‌پذیری و حق‌طلبی: شناخت حقوق و تکالیف فردی و اجتماعی و تمایل به احقاق حق در سطوح مختلف.

تعاون: داشتن تمایل و علاقه به همکاری و مشارکت در سطوح مختلف اجتماعی توأم با احسان و رأفت نسبت به هموعان.

میهن دوستی: علاقه‌مندی به کشور ایران و پیشرفت و آبادانی آن و احساس تعلق و افتخار نسبت به میهن اسلامی. باید توجه کرد که هر گروه از ارزش‌های فوق، تعداد زیادی از ارزش‌ها را در خود جای می‌دهد برای مثال حق طلبی و مسئولیت‌پذیری شامل رعایت حقوق دیگران، دفاع از مظلوم، شهادت به حق، فداکاری، امر به معروف و نهی از منکر، پایبندی به قانون و نظایر آن را دربردارد. به علاوه بسیاری از مفاهیم در حوزه دانستنی‌ها و مهارت‌های برنامه نیز، عین آموزش ارزش‌ها است و به توسعه آنها می‌انجامد. برای مثال مفاهیمی چون همکاری در خانواده، دفاع مقدس یا مهارت‌هایی چون مشارکت و برقراری ارتباط. با توجه به اهمیت و جایگاه اخلاق و ارزش‌ها در برنامه درسی مطالعات اجتماعی، شایسته است شما معلمان عزیز با روش‌های آموزش این مقوله‌ها نیز آشنایی کافی داشته باشید.^۱

۲- معلم مطالعات اجتماعی باید چه صلاحیت‌هایی داشته باشد؟^۲

همان‌طور که گفته شد درس مطالعات اجتماعی نقش مهمی در تربیت اجتماعی فراگیران به عهده دارد و در این زمینه صلاحیت‌ها و شایستگی‌هایی که معلم مطالعات اجتماعی باید واجد آن باشد، اهمیت زیادی دارد.

نخست آنکه معلم درس مطالعات اجتماعی نیز مانند سایر دروس باید هم صلاحیت‌های عام حرفه‌ای یعنی تسلط به دانش و اطلاعات تخصصی موضوع تدریس، توانایی و مهارت در امر تدریس و اداره کلاس و هم صلاحیت‌های عاطفی یعنی علاقه به امر تعلیم و تربیت دانش‌آموزان را داشته باشد. با این حال، معلم مطالعات اجتماعی به دلیل رویکرد و ماهیت این درس، علاوه بر صلاحیت عمومی باید الگوی مؤثر و کارآمد تربیت اجتماعی باشد. در این زمینه، فضای حاکم بر روابط متقابل عاطفی میان معلم و دانش‌آموزان از یک سو و دانش‌آموزان با یکدیگر در کلاس درس مطالعات اجتماعی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

● **الگو بودن:** معلم الگوی دانش‌آموزان است و آنچه در شخصیت معلم جلوه دارد در وجود دانش‌آموزان نیز جلوه‌گر می‌شود؛ بر همین اساس، معلم مطالعات اجتماعی نمونه عینی ارزش‌ها، صلاحیت‌ها و مهارت‌های اجتماعی برای دانش‌آموزان است. معلم مطالعات اجتماعی فردی است مسئول و متعهد، قانون‌گرا، علاقمند به پیشرفت کشور خود، منظم، اهل مطالعه و تحقیق، صاحب تفکر، خلاق و نقاد، با روحیه و با نشاط و پایبند به ارزش‌ها و اخلاق اسلامی.

برای مثال، معلم نامنظم یا بی‌اعتنا به قانون نمی‌تواند نظم و قانون‌گرایی را در دانش‌آموزان تقویت کند یا معلمی که نسبت به آینده حس بی‌اعتمادی و ناامیدی دارد، این احساسات خود را نسبت به آینده یا پیشرفت جامعه خود، به دانش‌آموزان منتقل می‌کند. معلم مطالعات اجتماعی به عنوان الگوی عملی بچه‌ها، باید رفتار و گفتار مناسب و همسویی داشته باشد تا از آثار سوء دوگانگی در رفتار و گفتار و نتایج معکوس این امر جلوگیری شود.

● **برقراری ارتباط مؤثر با دانش‌آموزان در فرایند آموزش:** معلم مطالعات اجتماعی باید در روابط خود با دانش‌آموزان آن‌چنان مؤثر و سازنده عمل کند که آثار آن در شخصیت و نگرش دانش‌آموز و حتی روابط و یا خانواده و گروه همسالانش نیز متجلی شود. نخست، معلم باید به کرامت انسانی و ارزش شخصیت هریک از دانش‌آموزان احترام بگذارد و به این نکته که همه آنها دارای استعداد و توان رشدند، معتقد باشد. به‌وجود آوردن فضای اعتماد و احترام متقابل و به‌کارگیری شیوه‌های مشارکتی در فرایند و مراحل مختلف آموزش، مهم‌ترین رکن روابط معلم و دانش‌آموز در کلاس درس مطالعات اجتماعی است. از آنجا که این درس در تقویت گرایش‌ها و باورهای اجتماعی و حس مسئولیت‌پذیری نقش مهمی ایفا می‌کند، عمل مسئولانه معلم در همه شرایط و سازماندهی مطلوب فعالیت‌های

۱- برای مطالعه بیشتر درباره آموزش ارزش‌ها رجوع کنید به کتاب روش آموزش مطالعات اجتماعی کد ۶۰۰۰ صص ۴۷-۵۲ (ویژه تربیت معلم) سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی ۱۳۸۹.

۲- منبع پیشین، صص ۱۴-۱۲.

مشارکتی در فرایند آموزشی، حس مسئولیت‌پذیری و با یکدیگر کار کردن توأم با محبت را به دانش‌آموزان منتقل می‌کند. فراهم آوردن فضای مناسب برای ارائه نظرها و ایده‌های دانش‌آموزان و گوش دادن به حرف‌های آنها به‌ویژه برای کودکان دوره ابتدایی که به تقویت اعتماد به نفس و خودباوری نیاز دارند، از ویژگی‌ها و مسئولیت‌های مهم معلم مطالعات اجتماعی است. معلم مطالعات اجتماعی باید در روابط خود با دانش‌آموزان به‌گونه‌ای مؤثر و سازنده عمل کند که آثار آن به‌خوبی در روابط میان دانش‌آموزان با خانواده، گروه همسالان و غیره متجلی شود.

معلم درس مطالعات اجتماعی باید نقش اوضاع و احوال فرهنگی و جغرافیایی محل زندگی دانش‌آموزان را برای طرح مباحث مختلف در نظر بگیرد و بر آن اساس، به فهماندن مطالب اقدام کند. توجه به تفاوت‌های فردی و مشکلات خاص کودکان به‌ویژه برای معلم این درس، ضروری است، براین اساس، معلم مطالعات اجتماعی باید برآیند و مجموعه‌ای از تحقق اهداف را با توجه به استعدادها و توان‌های مختلف دانش‌آموزان پیگیری و طلب کند و از تأکید بر توانایی همه افراد بر همه چیز بپرهیزد. آموزش شیوه صحیح فکر کردن و تقویت مهارت‌های فرایند تفکر در زمینه مسائل و روابط اجتماعی و تصمیم‌گیری‌ها باید از طریق تعامل مناسب معلمان با دانش‌آموزان در موقعیت‌های مختلف در کلاس به شیوه‌ای غیرمستقیم و مؤثر تحقق یابد.

● **ایجاد رابطه مؤثر بین دانش‌آموزان:** معلم درس مطالعات اجتماعی باید علاوه بر برقراری رابطه مناسب و مؤثر با دانش‌آموزان، ارتباطات مفید و مؤثر میان آنها با یکدیگر را تقویت کند. معلم با توجه به ماهیت درس مطالعات اجتماعی و فعالیت‌ها و مهارت‌های مربوط به آن، تمرین زندگی اجتماعی را در محیط مدرسه پایه‌ریزی کرده و با اتخاذ شیوه‌های مناسب هنگام کارهای گروهی، موانع موجود در راه ارتباط مؤثر در گروه همسالان را از میان برمی‌دارد و روابط دوستانه و همکاری و مسئولیت‌پذیری را در بین بچه‌ها تقویت می‌کند.

● **به روز بودن و مطالعه مستمر:** درس مطالعات اجتماعی بنا به ماهیت خود با مسائل و موضوعات اجتماعی سرو کار دارد و این امور به طور مداوم تغییر و تحول می‌یابد؛ اخبار و گزارش‌های روزمره، تحولات مربوط به دیدگاه‌ها و نگرش‌ها، تغییرات محیطی، تصمیم‌گیری‌های سیاسی - اقتصادی و تغییرات اجتماعی که عموماً در مطبوعات و نشریات انعکاس می‌یابد.

معلم مطالعات اجتماعی بنا به ماهیت این درس باید فردی اهل مطالعه باشد و با مطالعه مستمر رویدادهای جاری و مسائل اجتماعی، محیطی، اقتصادی و فرهنگی، از آگاهی‌های لازم در این زمینه برخوردار شود، به عبارت دیگر، به روز بودن برای معلم مطالعات اجتماعی اولویت خاص دارد.

۳- بسته آموزشی درس مطالعات اجتماعی

امروزه در بین صاحب‌نظران آموزش و پرورش توجه خاص به مواد آموزشی مختلف در قالب بسته آموزشی افزایش یافته است و یکی از سیاست‌های متولیان آموزش و پرورش در تولید برنامه‌های جدید درسی نیز توجه به اجزا و عناصر بسته آموزشی است. بسته آموزشی می‌تواند مجموعه‌ای از نرم‌افزارها (راهبردها، تکالیف، آزمون‌ها و ...) و سخت‌افزارها (رسانه‌ها، وسایل، تجهیزات، منابع و ...) باشد که با توجه به اهداف یاددهی - یادگیری برنامه درسی سازماندهی شوند.

برخی از صاحب‌نظران اجزای بسته آموزشی را با توجه به نقشی که ایفا می‌کنند به دو گروه منابع اصلی و منابع تکمیلی تقسیم‌بندی کرده‌اند. منابع اصلی شامل:

۱- کتاب درسی دانش‌آموز؛ ۲- کتاب کار دانش‌آموز؛ ۳- کتاب راهنمای معلم؛ ۴- کتاب ارزشیابی است. از منابع تکمیلی می‌توان منابع چاپی (کتاب‌های آموزشی و داستانی، مجله‌ها، کارت‌های آموزشی، اطلس‌ها و کتاب‌های مرجع و ...)، منابع ایزاری معلم (ویدئو، DVD، آلبوم‌های عکس و اسلاید، نقشه، صوتی و ...) و منابع رایانه‌ای (سی‌دی‌های تست و تمرین، وب‌سایت‌های مربوط به موضوع و ...) را مثال زد.

از آنجایی که درس مطالعات اجتماعی با توجه به ماهیت خود با طیف گسترده‌ای موضوعات محیطی تاریخی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی سروکار دارد و معلم و دانش‌آموز در حین تدریس و فرایند کاوشگری دانش‌آموزان به منابع زیاد و متنوعی نیاز پیدا می‌کنند، لذا اجزا و عناصر بسته آموزشی مطالعات اجتماعی از وسعت و تنوع بالایی برخوردار است. از منابع اصلی ذکر شده در بسته آموزشی، کتاب درسی، کتاب کار دانش‌آموز و راهنمای تدریس در اختیار شما قرار گرفته است. شایان ذکر است که تعداد دیگری از اجزا و عناصر بسته آموزشی در حال تولید می‌باشد. به همین منظور در صفحات خاصی از کتاب درسی شما با لوگوی عکس، فیلم، بازدید علمی، پخش سرود و مانند آن برخورد می‌کنید که نمایانگر آن است که معلم در این بخش باید از این عناصر در کلاس استفاده کند.

اگرچه بخش‌هایی از ساختار رسمی وزارت آموزش و پرورش تولیدکننده بسته آموزشی است اما نکته‌ای که باید به آن توجه نمود این است که شما معلمان گرامی نیز می‌توانید در تولید و تکمیل اجزا و عناصر بسته آموزشی و هم در تهیه و فراهم کردن آن به وسیله مدرسه نقش مؤثری ایفا نمایید. برای مثال شما ممکن است خودتان آلبوم‌های عکس و اسلاید متناسب با موضوعات درسی را فراهم و در کلاس نمایش بدهید یا مدل‌ها و ماکت‌ها و چارت‌هایی را به کمک دانش‌آموزان بسازید و در هنگام تدریس برای نمایش ارتباط پدیده‌ها از آنها استفاده کنید یا از مناظر طبیعی و جغرافیایی یا موزه‌ها و مانند آن فیلم تهیه کنید.

شما می‌توانید اطلس‌ها و نقشه‌های جغرافیایی مورد نیاز در قطع دیواری را فهرست کنید و از مدرسه بخواهید که آنها را خریداری کنند و در اختیار کلاس قرار دهند و یا کتاب‌های آموزشی متناسب با سطح مخاطبان را بخرند و

در کتابخانه مدرسه نگهداری کنند تا دانش‌آموزان در فعالیت‌های کاوشگری بتوانند از آنها استفاده کنند. همان‌طور که در کتاب درسی ملاحظه کرده‌اید، در طرح برخی از فعالیت‌های تحقیقی مندرج در کتاب مانند گردآوری اطلاعات درباره کشورهای همسایه، گردآوری اطلاعات درباره حکیمان مسلمان، تحقیق درباره شهدای جنگ تحمیلی، تحقیق درباره کسانی که با استعمار مبارزه کرده‌اند و نظایر آن با راهنمایی و کمک معلم قید شده است. به این منظور که ما در انجام تحقیقات باید دانش‌آموزان را به اندازه کافی راهنمایی کنیم و منابع را به آنها معرفی و در اختیارشان قرار بدهیم. نحوه خلاصه کردن و استخراج اطلاعات مورد نیاز از کتاب حدود و ثغور تحقیق و سؤالات آن باید برای دانش‌آموز روشن باشد. به همین دلیل شما باید برای استفاده از منابع اینترنتی (مانند شبکه رشد مدارس: دانشنامه رشد) یا منابع چاپی (کتاب‌های آموزشی و داستانی مربوط به موضوعات کتاب) به دانش‌آموزان آموزش دهید که چگونه از این منابع استفاده کنند و از سوی دیگر مدیریت مدرسه را مجاب کنید که وسایل و لوازم را تهیه و در اختیار شما بگذارند.

شایان ذکر است که در این کتاب نیز در پایان آموزش هر فصل، مواد و منابعی برای مطالعه بیشتر معلمان یا استفاده در کلاس و همچنین مطالعه یا استفاده دانش‌آموزان معرفی شده است. این منابع را که مرتبط با محتوای آن فصل است از طریق مدیریت مدرسه تهیه و در جای مناسبی در مدرسه نگهداری کنید.

۴- ساختار و محتوای کتاب درسی و کتاب کار پایه ششم ابتدایی

کتاب درسی مطالعات اجتماعی شامل ۱۲ فصل و ۲۴ درس است. به عبارت دیگر هر فصل از ۲ درس تشکیل شده است که همان‌طور که ملاحظه کرده‌اید موضوعات آن مرتبط است. روی جلد هر فصل از کتاب درسی، در گوشه سمت راست، نوشته شده که محتوای این فصل با تکیه بر کدام حوزه‌های موضوعی طراحی و سازماندهی شده است. این کادر فقط به منظور اطلاع معلم از رویکرد تلفیقی درس و به جهت نو بودن کتاب ذکر شده است و توضیح یا بیان این حوزه‌ها، برای بچه‌ها هیچ ضرورتی ندارد. همان‌طور که ملاحظه می‌کنید روی جلد هر فصل یک تصویر، مقدمه‌ای کوتاه و تعدادی سؤال درج شده است. به‌طور کلی با توجه به رویکرد کاوشگری کتاب، هدف این است که در شروع کلاس معلم با طراحی فعالیت، فضای طرح سؤال و پرسش در کلاس پدید بیاورد. زیرا اگر به راستی در ذهن دانش‌آموز سؤال ایجاد شود، آنگاه زمینه مساعد برای جستجو و یافتن پاسخ و در نتیجه یادگیری مطالب پدید می‌آید. لذا از شما معلم عزیز انتظار می‌رود که با الهام گرفتن از صفحه آغازین هر فصل، اجازه بدهید که ابتدا پرسش‌های مختلفی، حتی فراتر از پرسش‌های نوشته شده در کلاس مطرح شوند.

حوزه‌های موضوعی

طرح سؤال

فعالیت‌های نظام‌دار

● متن هر درس شامل محتوای نوشتاری و محتوای تصویری است. محتوای تصویری (عکس، نقشه، نمودار، کاربکاتور، نقاشی و...) همراه با متن نوشتاری، موضوع موردنظر را قابل درک و فهم می‌سازد. لذا محتوای تصویری از محتوای نوشتاری جدا نیست و در فرایند تدریس باید نمودارها، نقشه‌ها و عکس‌ها و... توسط دانش‌آموزان مشاهده و بررسی شود.

● برای هر فصل، فعالیت‌های نظام‌دار طراحی شده است. به طوری که انجام هر فعالیت توسط دانش‌آموزان، آنها را برای یادگیری مطالب مرحله بعد آماده می‌کند. از شما انتظار می‌رود که به انجام درست فعالیت‌ها اهتمام بورزید.

بخش عمده‌ای از فعالیت‌های کتاب باید در حین فرایند یاددهی - یادگیری انجام شوند. برای مثال انجام فعالیت شماره (۱) درس ۵ در کلاس دانش‌آموزان را آماده می‌کند تا عوامل طبیعی و انسانی مؤثر در کشاورزی ایران و جنبه‌های مختلف آن را بفهمند و سپس مجدداً با انجام فعالیت شماره (۲) که کاربرگه است، دانش‌آموز در موقعیتی قرار می‌گیرد که به‌طور کاربردی با این عوامل برخورد نماید و سپس نتیجه‌گیری و دسته‌بندی نهایی را خلاصه و در قالب نمودار بیان نماید. البته برخی فعالیت‌ها نیز خارج از کلاس طراحی شده است و انجام آنها به زمان بیشتر نیاز دارد. اگرچه جمع‌بندی و ارائه آن فعالیت باید در کلاس مدنظر قرار گیرد.

● کاربرگه‌ها: در پایان کتاب درسی کاربرگه‌های فعالیت (کتاب کار) وجود دارد. در این کاربرگه‌ها، فعالیت‌های متنوعی طراحی شده است (رسم، نمودار، نقشه‌خوانی، بحث، خط زمان و...). این کاربرگه‌ها مازاد بر کتاب و به عنوان برنامه اضافی نیستند بلکه بخشی از محتوای کتاب درسی محسوب می‌شوند و کتاب با آنها تکمیل می‌شود. به طوری که انجام فعالیت هر یک از کاربرگه‌ها، در متن کتاب درسی ارجاع داده شده است. به علاوه کاربرگه‌ها بیشتر فعالیت‌هایی را مانند نقشه، نمودار، و... در برمی‌گیرند که به جای زیادتری برای پاسخ نیاز دارند و در کتب درسی امکان درج آنها وجود ندارد.

— اغلب کاربرگه‌های فعالیت در فرایند تدریس و در کلاس درس اجرا می‌شوند. البته برخی از آنها نظیر جمع‌آوری عکس و چسباندن در جای مخصوص، یا پرس‌وجو و... که به زمان بیشتری برای انجام نیاز دارند مخصوص خارج از کلاس هستند.

کار برگه

منابع انرژی

هنگامی که دو منبع مناسب بنویسید، ستاره‌ها نشان می‌دهد که این موارد مناسب هستند. ستاره‌ها در هر مورد از کدام منبع با شکل انرژی استفاده می‌شوند؟

انرژی	وسایل	
گرما و نور	کتاب، آواز، نور، ماهواره، چراغ خودرو، پنل خورشیدی	پشت و پز
		حمل و نقل
		گرم کردن ساختمان
		کشاورزی
		وسایل خانگی
		کارخانه‌ها

آیا می‌تواند بگوید در بیشتر فعالیت‌های روزانه‌ی زندگی از کدام منبع با شکل انرژی استفاده می‌شود؟

مهارت‌های

فصل ۱۳

کاربرگه‌ها طوری طراحی شده است که دانش و شناخت و مهارت‌های دانش‌آموزان را توسعه می‌دهد و آنها را به تلاش و پویایی وامی‌دارد. به دانش‌آموزان انگیزه می‌بخشد و به عبارت دیگری بخشی از محتوای آموزشی است که به تکمیل، تثبیت یا تعمیق یادگیری کمک می‌کند.

تمرین‌های کاربرگ‌ها در ارزشیابی آموخته‌های دانش‌آموزان نیز ابزاری مناسب به شمار می‌آید. به همین دلیل پیشنهاد می‌شود که آنها در ابتدای سال یک کی از کاربرگ‌ها تهیه کنند و پس از پاک‌نویس نمودن فعالیت روی کاربرگه کی شده، آن را به معلم برای قرار دادن در پوشه کار تحویل دهند.

● در پایان هر فصل از کتاب درسی یک کادر باریک درج شده که بر روی آن از دانش‌آموزان خواسته شده است تا مجدداً اگر سؤالاتی درباره موضوع دارند، بنویسند و به معلم بدهند. توجه کنید که این درخواست به منظور پرورش روحیه پرسشگری و مهارت طرح سؤال‌های مناسب است. همان‌طور که می‌دانید اصولاً طرح سؤال خود یک مهارت و حتی خلاقیت

فعالیت‌های خارج از کلاس

فعالیت ۳

کاربرگه‌ی شماره‌ی ۱۳ کتاب کار را انجام دهید.

فعالیت ۴

با استفاده از اطلاعاتی که درباره‌ی دانشمندان و حکیمان و آثار آن‌ها (فعالیت درس قبل) گردآوری کردید، یک روزنامه‌دیواری درست کنید و به دیوار مدرسه بزنید.

آیا می‌تواند بگوید در بیشتر فعالیت‌های روزانه‌ی زندگی از کدام منبع با شکل انرژی استفاده می‌شود؟

فعالیت ۵

اکنون که این فصل را به پایان رساندید، روی یک برگ کاغذ بنویسید چه سؤال‌های دیگری درباره‌ی دانشمندان و علوم و فنون دوره‌ی اسلامی دارید؟

طرح پوشش‌هایی جدید در پایان درس

تمرین‌های کاربرگ‌ها طوری طراحی شده است که دانش و شناخت و مهارت‌های دانش‌آموزان را توسعه می‌دهد و آنها را به تلاش و پویایی وامی‌دارد. به دانش‌آموزان انگیزه می‌بخشد و به عبارت دیگری بخشی از محتوای آموزشی است که به تکمیل، تثبیت یا تعمیق یادگیری کمک می‌کند.

تمرین‌های کاربرگ‌ها در ارزشیابی آموخته‌های دانش‌آموزان نیز ابزاری مناسب به شمار می‌آید. به همین دلیل پیشنهاد می‌شود که آنها در ابتدای سال یک کی از کاربرگ‌ها تهیه کنند و پس از پاک‌نویس نمودن فعالیت روی کاربرگه کی شده، آن را به معلم برای قرار دادن در پوشه کار تحویل دهند.

● در پایان هر فصل از کتاب درسی یک کادر باریک درج شده که بر روی آن از دانش‌آموزان خواسته شده است تا مجدداً اگر سؤالاتی درباره موضوع دارند، بنویسند و به معلم بدهند. توجه کنید که این درخواست به منظور پرورش روحیه پرسشگری و مهارت طرح سؤال‌های مناسب است. همان‌طور که می‌دانید اصولاً طرح سؤال خود یک مهارت و حتی خلاقیت

است. به همین منظور باید به دانش‌آموزان برای طرح پرسش‌های مناسب، امتیاز بدهید. با انجام این فعالیت به دانش‌آموزان می‌فهمانیم که با آموختن این فصل نه تنها پرونده یادگیری در موضوع مورد بحث بسته نمی‌شود بلکه در ذهن شما سؤالات دیگری پدید می‌آید که می‌توانید برای یافتن پاسخ‌های آنها تلاش کنید.

نکته: متن همهٔ درس‌های کتاب در بردارندهٔ تمامی محتوای مورد نظر و مطابق با اهداف درس نیست. همان‌طور که گفته شد بخشی از محتوا از طریق سایر اجزا و عناصر بسته آموزشی ارائه می‌شود. به علاوه نقش مؤثر معلم به‌عنوان مدیر یادگیری و تسهیل‌کننده آن به‌گونه‌ای است که برای تحقق اهداف درس باید محتوای رسمی ارائه‌شده را بشناسد، ابعاد گوناگون آن را تحلیل کند و سپس خود به اصلاح، تکمیل و سازماندهی مجدد آن بپردازد.

به عبارت دیگر شکل نهایی محتوا، آمیزه‌ای از محتوای کتاب درسی و کتاب کار، سایر اجزاء عناصر بسته آموزشی (فیلم، اسلاید، بازدید علمی و ...) و اشکال سازماندهی مجدد و انطباق محتوا با شرایط و زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی هر منطقه است و معلم است که با فراهم آوردن امکانات و طراحی فعالیت‌های مناسب این انطباق و تحقق اهداف را میسر می‌سازد.

بر همین مبنا، هم و غم معلمان مبنی بر تدریس مو به موی همه مطالب کتاب یا پی‌گیری ایرادات به اینکه برخی مطالب باید در کتاب توضیح بیشتری داشته باشد و پافشاری برای کامل و بی‌نقص نمودن عبارات یا مطالب کتاب به روال سنتی پسندیده نیست و ناشی از این امر است که معلم تصور کند محتوای کتاب درسی همهٔ محتوای اصلی را تشکیل می‌دهد، حال اینکه چنین نیست.